

οικονομικός λογισμός και άγροτική οικόγένεια

του
Βασίλη Καραποστόλη

Ἡ μελέτη, τὰ τελευταῖα κυρίως χρόνια, τῶν καθυστερημένων οικονομικῶν περιοχῶν τοῦ κόσμου ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι ἔθεσε σὲ δοκιμασίᾳ τὶς ἐννοιες καὶ τὰ συμβατικά μεθοδολογικὰ ὄργανα τῆς οικονομικῆς θεωρίας ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξέως τόσο πολλῶν ἰδιομορφιῶν καὶ ἀνομοιοτήτων ἀνάμεσα στὶς περιοχὲς αὐτές, ἔθιγε ἀκόμα μὲ τρόπο καίριο καὶ ἄμεσο καὶ τὸ θεμελιακὸ ζήτημα τῆς φύσης καὶ τῶν ὁρίων τῆς οικονομικῆς σκέψης γενικὰ ἢ, γιὰ νὰ τὸ διατυπώσουμε καλύτερα, τὸ ζήτημα τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστημολογικῆς σύστασης τῆς οικονομικῆς σκέψης. Τὸ ἀντικείμενο τῆς οικονομικῆς ἐπιστήμης στὴν περίπτωσιν αὐτῇ—οἱ «ὕπανάπτυκτες χώρες»—παρέπεμπε πίσω στὸ ὑποκείμενο, καθιστώντας ἔτσι ἀναπόφευκτὴ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν ἀφεταιριακῶν ἐπιστημολογικῶν ὑποθέσεων ὅποιασδήποτε θεωρίας θὰ ἐπιχειροῦσε τὴν ἐρμηνεία τῆς ὑπανάπτυξης ἢ ἀκόμα τῶν πρωτογενῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν.

Πραγματικά, ὅταν ἡ οικονομικὴ ἐρευνα στράφηκε πρὸ συστηματικὰ τὰ τελευταῖα χρόνια στὶς «περιφέρειες» ἢ καθυστερημένες οικονομίες, ἀντιμετώπισε ἓνα τεράστιο φάσμα ἀπὸ ἰδιουπίες τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ὀργάνωσης ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς οικονομικῆς δράσης τῶν διαφόρων φορέων, μιᾶς δράσης πού βέβαια περιέκλεινε καὶ ἀναδείκνυε μαζί ὁλόκληρο τὸ σύστημα ἀξιῶν πού ἐπικρατοῦσε στὶς κοινωνίες αὐτές στὴν ἐξεταζόμενη ἱστορικὴ περίοδο.

Τὸ δίλημμα μπροστὰ στὸ ὁποῖο βρέθηκε ἡ ἐρευνα ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας: εἴτε θὰ θεωροῦσε τὶς ἰδιουπίες αὐτές σάν «ἀνωμαλίες» ἢ «παρεκκλίσεις» ἀπὸ ἓνα ὑπόδειγμα οικονομικῶν σχέσεων καὶ συμπεριφορᾶς μὲ κεντρικὸ ἀξίονα τὸν ὀρθολογισμό ἔτσι ὅπως τὸν ἀντίλαμβανόταν ἡ σύγχρονὴ θεωρία, εἴτε θὰ ἀπέδιδε μιὰ ἀποκλειστικὴ ταυτότητα στὸ «ὀρθολογικόν» σύστημα τῶν ὑπανάπτυκτων οικονομῶν καὶ χώρων μὲ δική του ἐσωτερικὴ καὶ «εἰδοποιό» λογικὴ.

Ὅπωςδήποτε, σὲ γενικούς ὅρους, αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ δίλημμα πού ἀντιμετωπίζει κάθε συνείδηση, ὅταν προσπαθεῖ νὰ ἀναλύσει μιὰ «ἄλλη» συνείδηση καὶ μάλιστα ἀπὸ ἱστορικὴ σκοπιά, ὅπως εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι ξεπηδᾷ αὐτόματα ἡ παρόρμηση νὰ θέσει ἢ «ἐρμηνεύουσα» συνείδηση τὸν ἑαυτὸ τῆς στὸ κέντρο τῆς ἀνάλυσης καὶ νὰ κρίνει ὅ,τιδήποτε βρίσκεται ἔξω ἀπὸ αὐτὴ σύμφωνα μὲ τὰ δικά της μέτρα. Ἡ ἐπιστημονικὴ ὁμῶς γνώση ἀρχίζει, ὅταν ἀκριβῶς ἐξουδετερώνεται—καὶ στὸ μέτρο πού συμβαίνει αὐτό—ἡ αὐθόρμητὴ αὐτὴ ἀναγωγικὴ τάση τῆς συνείδησης πού ὑπερβαίνει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ ἐλευθερώνει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀνίχνευση «γεγονότων» καὶ μηχανισμῶν ἀντὶ «νοημάτων».¹

1. Βλέπε Μ. Godelier, «Rationality and Irrationality in Economics», *Monthly Review Press*, New York 1972, σελ. 304.

“Ορος λοιπόν γιά τήν ἐγκυρότητα τῶν θεωριῶν πού ἐξετάζουν τά φαινόμενα τῆς ὑπανάπτυξης εἶναι κατ’ ἀρχήν ἡ ἀποδοχή τῶν κοινωνιῶν, πού χαρακτηρίζονται ἀπό τά φαινόμενα αὐτά, σάν αὐθόπαρκτων ὄντοτήτων, μέ λειτουργίες πού διέπονται ἀπό ἴδιους κανόνες—συνισταμένες τῆς ἱστορικῆς τους ἐξέλιξης—χωρίς βέβαια αὐτό νά σημαίνει μιά προσφυγή σ’ ἓνα περιπλοκιστικό «ἱστορικισμό». Μέ τή μέθοδο αὐτή εἶναι ἐφικτή ἡ πληρέστερη κατανόηση ὄχι μόνο τῆς οἰκονομικῆς διάρθρωσης καί τῶν θεσμῶν στίς ὑπανάπτυκτες περιοχές ἀλλά καί τοῦ «πνεύματος» πού διακατέχει τά ὑποκείμενα τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς δραστηριότητος καί γενικότερα τοῦ πολιτισμοῦ τους. Γιατί, ἀλήθεια πῶς ἄλλῶς εἶναι δυνατό νά μὴ ἀποδοθεῖ ὁ χαρακτηρισμός τοῦ «ἄλογου» στήν οἰκονομική συμπεριφορά, τή στάση καί τίς ἀντιλήψεις τῶν ἀτομικῶν ἀλλά καί τῶν συλλογικῶν φορέων στίς κοινωνίες αὐτές, ἂν δέν ἔχει πρῶτα ἀναγνωριστέο τό γεγονός πῶς ὑπολανθάνει μιά ἐγγενής καί ἀντικειμενική λογική στίς ἐκφράσεις αὐτές πού διαφεύγει τελικά ἀπό τόν ἐλεγχό τῆς ἰδεολογικῆς συλλογιστικῆς;

Στό κείμενο αὐτό, θά προσπαθήσουμε ἀκριβῶς νά ἐντοπίσουμε μερικούς ἀπό τοὺς ἀντικειμενικούς προσδιορισμούς τοῦ «ἀνορθολογισμοῦ» στόν ἀγροτικό τομέα—πού κατ’ ἐξοχή θεωρεῖται καθυστερημένος οἰκονομικά καί πολιτιστικά σέ σχέση μέ τοὺς ὑπόλοιπους τομεῖς τῆς οἰκονομίας—, προσδιορισμούς πού θά ἀναφέρονται στήν πρωτογενή ὀργανωτική μονάδα στό χωρὸ αὐτό, τήν οἰκγένεια. Ἡ οἰκονομική συμπεριφορά καί γενικότερα ὁ οἰκονομικός «τρόπος σκέπτεσθαι» θά συνδεθεῖ μέ τή δομή τῆς ἀγροτικῆς οἰκγένειας, τίς λειτουργίες της καί τά ἰδεολογικά σχήματα πού ἀναδύονται καί δεσπόζουν μέσα στά πλαίσιά της. Σίγουρα, πρόκειται γιά μιά εὐαίσθητη σύνδεση, γιατί ἰδιαίτερα στόν ἀγροτικό χωρὸ εἶναι πολλές φορές δύσκολο νά διακριθοῦν, ἔστω καί θεωρητικά, ὄχι μόνο οἱ «δομές» ἀπὸ τίς ἰδεολογικές «μορφές» ἐξαιτίας τοῦ πολυσύνθετου καί τῶν δύο καί τῆς συνύπαρξης πολλῶν καί διαφορῶν ἱστορικῶν ἀποτελεσμάτων μέσα σέ αὐτές, ἀλλά καί οἱ αἰτίες ἀπὸ τά ἀποτελέσματα. Γιά μιά σφαιρική θεωρητική σύλληψη ἔχει ὁπωσδήποτε σημασία τό γενικό αὐτό πρόβλημα, δηλαδή τό ἂν οἱ διάφοροι τύποι ὀργάνωσης μέ τήν ἰδιαίτερη ἐσωτερική τους κατανομή ἐργασίας, σύνθεση, παραγωγική καί ἀναπαραγωγική λειτουργία καί τίς ἀναγκαϊότητες τους, διαμορφῶνουν τέτοιες ἀντιλήψεις ὡς πρὸς τήν οἰκονομική συμπεριφορά, πού τεῖνουν νά ἀπομακρύνουν τοὺς ἀγρότες ἀπὸ «ὀρθολογικές» ἀρχές, ὅπως «μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους», «ἄριστη ἀξιοποίηση τῶν διαθέσιμων ἐνικαιρῶν» κτλ., ἢ ἂν εἶναι οἱ ἀντιλήψεις αὐτές—σηματισμένες μέσα ἀλλὰ καί ἔξω ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτοῦς—πού καθοδηγοῦν μιά τέτοια συμπεριφορά, καί συντηρώντας ταυτόχρονα ἀντιπαραγωγικούς ὀργανω-

τικούς τύπους φέρουν τὸ κύριο βάρος τῆς εὐθύνης γιά τή γενικότερη ὑστέρηση τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα. Ἐμᾶς θά μᾶς ἀπασχολήσει κυρίως μιά εἰδικότερη ὄψη τῆς ἐξαιρητικά πολὺπλευρης σχέσης τῶν δύο αὐτῶν διαδικασιῶν: θά προσπαθήσουμε νά ἐξακριβώσουμε μερικές γενικές ἀναλογίες ἀνάμεσα στήν οἰκονομική συμπεριφορά τῶν ἀγροτῶν καί στίς λειτουργίες τῆς ἀγροτικῆς οἰκγένειας.

Εἶναι τόσες οἱ ἱστορικές, οἰκονομικές καί γεωγραφικές διαφοροποιήσεις ἀνάμεσα στίς ἀγροτικές περιοχές ὄχι μόνο σέ διεθνές ἐπίπεδο ἀλλὰ μερικές φορές καί μέσα σέ μιά μόνο χώρα, ὥστε ἓνα τέτοιο ἐγγεῖρημα νά ἀποβαίνει ἐξαιρητικά δύσκολο καί ἐπιπλέον νά δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι προσεγγίζεται κατὰ κάποιον τρόπο μιά γενική θεωρία τῆς σχέσης ἀγροτικῆς οἰκγένειας-οἰκονομικῆς συμπεριφορά τῶν ἀγροτῶν. Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τό ὅτι θά ἦταν πρῶμο καί παρακινδυνευμένο νά μιλήσει κανεὶς γιά μιά γενική θεωρία στὰ ζητήματα αὐτά, ἀφοῦ μόλις πρόσφατα ἔχει ἀρχίσει νά θέτει τίς ἀρχές καί τίς κατευθύνσεις τῆς ἡ οἰκονομικῆς ἀνθρωπολογίας καί ἡ οἰκονομικῆς κοινωνιολογίας,² τὰ περιθώρια τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ περιορίζουν τό στόχο μας στή συναγωγή ὀρισμένων τυπικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς παραπάνω σχέσης.

Κάνοντας ἀρχὴ ἀπὸ τὸν ἓνα πόλο τῆς σχέσης πού ἐξετάζουμε, δηλαδή τήν οἰκονομικὴ συμπεριφορά τῶν ἀγροτῶν, εἶναι ἀναγκαῖο πρῶτα ἀπ’ ὅλα νά διευκρινίσουμε σέ τί συνίσταται αὐτό πού γενικά θεωρεῖται «ὀρθολογική» οἰκονομικὴ συμπεριφορά κάτω ἀπὸ τό πρίσμα τῆς ὁποίας ἡ πρακτικὴ τῶν ἀγροτῶν παρουσιάζεται σάν ἓνα εἶδος «παραμόρφωσης».

Δύο ἀρχές θά πρέπει λοιπὸν νά διέπουν τὴν συμπεριφορά αὐτή: ἡ «ἀρχὴ τῆς μεγιστοποίησης τοῦ κέρδους» καί ἡ «ἀρχὴ τῆς ἄριστης ἀξιοποίησης τῶν ἐνικαιρῶν». Ἀναφορικά μέ τὴν πρώτη ἔχει συχνὰ διαπιστωθεῖ πῶς οἱ ἐπιλογές τῶν ἀγροτῶν στὴ δικασία τῆς παραγωγῆς δέν συμβιβάζονται μέ τὴν μεγιστοποίησιν τοῦ κέρδους καί φαίνεται σάν οἱ προσπάθειές τους νά συγκλίνουν πρὸς διαφορετικούς στόχους ἀπ’ αὐτὸν τοῦ maximum καθαροῦ χρηματικοῦ κέρδους (ὅπως εἶναι ἡ «ποσοτικὴ» τῆς ἱκανοποίησης καί ἡ ἐξασφάλισιν γενικῶν ὄρων εὐημερίας γιά τὴν οἰκγένεια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ χρηματικὰ μεγέθη). Αὐτὴ ἡ ἀπουσία μᾶς «ποσοτικῆς» ὀπτικῆς σέ σχέση μέ τὴν παραγωγικὴ τους δραστηριότητα, ἢ καλῶτερα ἡ ἀδυναμία νά ληφθοῦν ὑπόψη «ὑπολογιστικά» στοιχεῖα στόν προγραμματισμὸ τῆς δράσης τους, δέν μπορεῖ παρά νά ὑποδηλώνει τὴν ὑπάρξιν ὀργανικῶν αἰτιῶν, ριζωμένων στὴν ἴδια τὴ φύσιν τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Ὅταν δέν εἶναι

2. Ibid., σελ. 249. Ἐπίσης E. Leclair, «Economic Theory and Economic Anthropology» in *American Anthropologist*, no 64.

δυνατή ή σύλληψη ενός ποσοτικού μεγέθους—όπως είναι τό χρηματικό κέρδος—πού είναι παράγωγο άλλων ποσοτικών μεγεθών, των στοιχείων κόστους, αυτό δεν μπορεί παρά να σημαίνει πώς υποβόσκει μία θεμελιακή δυσχέρεια διαχωρισμού των μεγεθών αυτών και κατά συνέπεια μία έλλειψη δυνατότητας να συγκριθούν μεταξύ τους.

Πιο συγκεκριμένα, αυτό που είναι δύσκολο να απομονωθεί δεν είναι οι διάφορες εισροές στην αγροτική παραγωγή που μπορούν να μετρηθούν και να ελεγχθούν, αλλά τὰ έξοδα της εργασίας.

Ο αγρότης-μέλος της οικογένειας κατά την παραγωγική του δραστηριότητα παρέχει ο ίδιος ταυτόχρονα εργασία και γη συνδυάζοντάς τα με τό κεφάλαιο, και τὰ έξοδα που αποκομίζει συμπεκνώνουν τόσο την άμοιβή της εργασίας του όσο και την άμοιβή γιά τό επιχειρηματικό ή διαχειριστικό του έργο μέσα στά πλαίσια της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης. Τό γεγονός ότι δεν εμφανίζεται ή κατηγορία του μισθού, του στερεί τή δυνατότητα να υπολογίσει τό καθαρό κέρδος σάν σύνολο αλλά και τήν υποδοτικότητα του κεφαλαίου που χρησιμοποιεί· τελικά ή δυσχέρεια αυτή έπηρεάζει όλες τίς οικονομικές κατηγορίες που υπεισέρχονται κανονικά στόν υπολογισμό της μεγιστοποίησης του κέρδους μιάς αγροτικής εκμετάλλευσης, δηλαδή τήν έγγειο πρόσοδο, τήν τιμή, τόν τόκο. Έξάλλου, ή ίδια ή μεταχείριση της εργασίας μέσα στην οικογενειακή αγροτική παραγωγή έπιτείνει τὰ προβλήματα που έμφέρε ή έγγενής αυτή περιπλοκή σχετικά μέ τό διαχωρισμό και τή μέτρηση της άποδοτικότητας των «συντελετών παραγωγής». Θά δοίμε λίγο παρακάτω πώς ή θέση και ή «αντιοικονομική» χρήση της εργασίας στην αγροτική παραγωγή έχει σάν γενεσιουργό της αίτία τίς καθολικότερες και όχι μόνο τίς οικονομικές άπαιτήσεις της οργανωτικής μονάδας, δηλαδή της οικογένειας.

Όσον άφορά στην «άρχή της άριστης αξιοποίησης των ευκαιριών», έχει έπίσης παρατηρηθεί πώς οι άγρότες συχνά παρουσιάζουν αυτό πού θά μπορούσε νά ονομαστεί «επιχειρηματική παραίτηση», δηλαδή άπροθυμία γιά τήν ανάληψη επιχειρηματικών κινδύνων άκόμα και σέ σφαίρες δραστηριότητας, όπου οι προοπτικές φαίνονται ελπίδες. Η έπιφυλακτικότητα αυτή έκδηλώνεται πιο έντονα, όταν πρόκειται νά εισαχθεί καινούργια τεχνολογία σέ διάφορες μορφές στόν αγροτικό τομέα και προετοιμάζεται μία κλιμάκωση των έπενδύσεων στην ύπαιθρο μέ σκοπό τήν αύξηση του άγροτικού προϊόντος. Θά ήταν όμως εξαιρετικά βεβιασμένο νά αποδώσει κανείς τήν αντίδραση αυτή άπέναντι στην έλευση της τεχνολογίας σέ μία «στενότητα αντίληψων» ή σέ όποιαδήποτε άλλη συντηρητική προδιάθεση. Όπως ή έπενδυτική και γενικότερα ή επιχειρηματική συμπεριφορά στους έξω-αγροτικούς

τομείς ρυθμίζεται από κανόνες «ανταλλαγής», τό ίδιο συμβαίνει ουσιαστικά και στόν αγροτικό τομέα, αλλά σέ άλλο επίπεδο. Είτε ή έπιχειρηματίας εφαρμόζει συνειδητά τίς τεχνικές της «λήψης αποφάσεων» (decision-making) και των κανόνων παιχνιδιού (gambling rules) είτε όχι, οι έπιλογές του διαγράφουν σέ τελευταία άνάλυση ένα σχήμα ανταλλαγής άνάμεσα στόν παρόντα κίνδυνο και τή μέλλουσα άπόδοση, σταθμισμένα μέ συντελεστές πιθανοτήτων και «παράπλευρων άποτελεσμάτων» (side effects). Παρόμοια, ο άγρότης-παραγωγός αντιπαραβάλλει τό παρόν μέ τό μέλλον και σταθμίζει τήν προσφερόμενη τεχνολογία αλλά μέ διαφορετικούς συντελεστές, πού δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στό στοιχείο της άβεβαιότητας και έπιπλέον συγκρατούν τό εύρος της ανταλλαγής τόσο από τήν άποψη χρονικού μήκους όσο και όγκου των ανταλλασσόμενων μεγεθών. Ίσως μάλιστα, από μιά άποψη, ή διαχρονική καμπύλη ανταλλαγής τους άνάμεσα στό παρόν και τό μέλλον νά αναπαριστά μιά πιο σύνθετη θέση της πραγματικότητας και της δυναμικής της, κι αυτό από τή σκοπιά ενός «risk averter» παρά ενός «risk lover».

ή αγροτική οικογένεια και οι λειτουργίες της

Θά έξετασθεί τώρα ή οικογένεια σάν οργανωτική μονάδα στόν αγροτικό χώρο μέσα στά πλαίσια της όποιας συντελείται κυρίως ή αγροτική παραγωγή στις περισσότερες υπανάπτυκτες αλλά και ανεπτυγμένες χώρες σήμερα και αναπτύσσονται ιδέες και συστήματα άξιών πού έπιδρούν άμεσα στις οικονομικές άποφάσεις των άγροτών. Θά πέρασουμε γιά λόγους τόσο συστηματικούς όσο και ουσιαστικούς από τή θεώρηση της οικογενειακής δομής στις καθυστερημένες σχεδόν φυσικές αγροτικές οικονομίες, στις περισσότερο σύγχρονες μορφές αγροτικής οικογένειας.

Στίς πρώτες, μικροί παραγωγοί μέ τή βοήθεια άπλου έξοπλισμού και της εργασίας των οικογενειών τους καλύπτουν τίς καταναλωτικές ανάγκες της οικογένειας και έπιπλέον έξοφλούν τίς υποχρεώσεις τους πρós τὰ έξω, δηλαδή πρós τούς κατόχους της οικονομικής και πολιτικής ισχύος. Άξιοσημείωτο είναι τό ότι οι βασικές αυτές λειτουργίες φαίνονται πώς αναπαράγονται σέ μιά πολύ σταθερή βάση καθώς μέσα από τήν ίδια τήν οικογένεια ξεπηδούν δυνάμεις αντίστασης άπέναντι πρώτα άπ' όλα στην πρόσοδο της έμπορευματοποίησης της παραγωγής της και κατά συνέπεια στόν έκχρηματισμό της.

Όπως έχει διαπιστωθεί από σχετικές μελέτες,³ σέ όρισμένες τέτοιες αγροτικές κοινότητες, οι πα-

3. Βλέπε Sutti Ortiz, «Reflections on the Concept of 'Peasant Culture'», and «Peasant 'Cognitive Systems'» in T. Shanin (ed), *Peasants and Peasant Societies*, Penguin Books, 1971.

παγωγοί είναι άπρόθυμοι νά πουλουν τήν παραγωγή τους σέ τρώφιμα καί προτιμούν νά κατακρατούν μεγάλο μέρος της, άκόμα καί όταν τους προσφέρονται υψηλές τιμές. "Άλλοτε διαθέτουν σέ χαμηλότερες τιμές τίς ποσότητες αυτές σέ άλλα μέλη της κοινότητας ή συγγενείς, φροντίζοντας πάντως νά εξασφαλίσουν τά άπαραίτητα γιά τή συντήρηση της οικογένειας. Σέ μερικές περιπτώσεις μάλιστα ή πράξη της πώλησης θεωρείται σάν ήθικά επιλήψιμη, καί αυτό παίρνει τή μορφή μιās παγιωμένης σχεδόν παραδοσιακής απαγόρευσης. "Όμως, αυτός ό ήθικός κανόνας πού καταδικάζει τίς συναλλαγές παύει νά ισχύει, όταν πρόκειται νά πουληθούν προϊόντα πού δέν κρίνονται βασικά γιά τή διατροφή της οικογένειας, όπως π.χ. καφές, φρούτα κτλ. Τότε όχι μόνο άκυρώνονται οι ήθικές δεσμεύσεις αλλά οι παραγωγοί άναζητούν οι ίδιοι άγοραστές καί μάλιστα αυτούς πού είναι διατεθειμένοι νά καταβάλουν τίς υψηλότερες τιμές, ενώ παράλληλα συνεκτιμῶνται τά μεταφορικά έξοδα καί άλλα έξωτερικά όφελή πού θά προκύψουν από τή συναλλαγή καί τίς έμπορικές επαφές.

Η άβεβαιότητα λοιπόν γιά τή συγκομιδή αλλά καί κατά συνέπεια γιά τήν τύχη της οικογένειας καί όλόκληρης της κοινότητας μπροστά στό ένδεχόμενο της ανάπτυξης του έμπορικού ανταγωνισμού, τόσο ανάμεσα στίς οικογένειες της ίδιας κοινότητας όσο καί ανάμεσα στίς οικογένειες διαφορετικών κοινότητων, είναι αυτή πού προκαλεί τόν ήθικό αυτό "δυσμό", τόσο χαρακτηριστικό άλλωστε στίς καθυστερημένες κοινωνίες.⁴

Απέναντι στην ανάπτυξη της έμπορευματοποίησης, ή οικογένεια πού βρίσκεται άκόμα στην κατάσταση της φυσικής οικονομίας κινητοποιεί καί μέ άλλους τρόπους τίς ήθικο-πνευματικές της δυνάμεις· ό συχνά συναντώμενος έξισωτισμός⁵ ανάμεσα στά μέλη της οικογένειας πού τίς περισσότερες φορές επιβάλλεται από τά πάνω, δηλαδή από τόν άρχηγό της οικογένειας, είναι ένας από αυτούς. Τά μέλη της οικογένειας όφείλουν νά άντιμετωπίζουν ίσες ευκαιρίες, πράγμα πού σημαίνει ότι ή αξιοποίηση κάθε ευκαιρίας πού παρουσιάζεται στα μέλη της οικογένειας θά πρέπει νά μήν οδηγεί σέ ανάπτυξη των άνισοτήτων ανάμεσα στά μέλη—καί έπομένως σέ διάσπαση της συνοχής καί μείωση της συλλογικής οικογενειακής εϋμερίας. Τό άν θά συμβεί κάτι τέτοιο κρίνεται φυσικά είτε από τόν άρχηγό της οικογένειας είτε από ένα είδος οικογενειακού συμβουλίου.

Στή μετάθεση αυτή των αποφάσεων από τό άμεσα ένδιαφερόμενο μέλος στόν άρχηγό ή σέ συλλογι-

κό όργανο της οικογένειας, όφείλεται μιιά σειρά φαινομένων παθητικότητας στή στάση των άγροτών, όπως είναι ό φαναλισμός καί ή τάση πρός καθυπόταξη. Θά ήταν πιό άκριβές άν λέγαμε πώς ή έεραρχική δόμηση της οικογένειας καί ή έξαναγκαστική ισότητα των μελών έπιτείνουν τό φαναλισμό πού σχεδόν αυτόματα γεννιέται στή σκέψη των άγροτών έξαιτίας των φυσικών συνθηκών πού έπηρεάζουν τίς καλλιέργειες. Πάντως, στό μέτρο πού υποχωρεί ή άβεβαιότητα σχετικά μέ τίς κλιματολογικές έπιπτώσεις πάνω στην παραγωγή (π.χ. μέ τά άρδευτικά έργα), παραχωρεί καί ό φαναλισμός τή θέση του στή θετική σκέψη καί τή στοιχειώδη έστω οικονομική στρατηγική.⁶

Η "έσωστρέφεια" πού έντοπίζεται στις οικογένειες αυτές στρέφει υποχρεωτικά τήν προσοχή στίς έσωτερικές σχέσεις μέσα στην οικογένεια καί στό χαρακτήρα της οικονομικής δραστηριότητάς της, πού οι θεμελιακές ιδιότητες του άποτελούν τόν κρίκο πού συνδέει τίς πρωτόγονες μέ τίς σύγχρονες οικογενειακές μονάδες. Όρισμένες από τίς ιδιότητες αυτές μεταφέρονται από τίς παραδοσιακές στίς πιό σύγχρονες μορφές της άγροτικής οικογένειας καί φαίνεται σάν νά άποτυπώνονται σ' αυτές μερικά γνωρίσματα της μικρής άγροτικής εκμετάλλευσης, πού δέν έσβησαν πάρ' όλη τήν ιστορική της εξέλιξη. Δέν είναι άπαραίτητο, γιά παράδειγμα, νά είναι άνεπτυγμένη στή σύγχρονη άγροτική οικογένεια ή αυτοκατανάλωση (όπως είναι στίς πρωτόγονες οικογένειες) γιά νά θεωρηθεί πώς ό οικονομικός της προσανατολισμός είναι βασικά καταναλωτικός.

Στή φυσική οικονομία, ή ανθρώπινη οικονομική δραστηριότητα κυριαρχείται από τήν άνάγκη νά καλυφθούν οι άνάγκες της άπλής παραγωγικής μονάδας. Η μονάδα αυτή, πού άποτελεί τή μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση, είναι ταυτόχρονα μονάδα παραγωγής καί κατανάλωσης καί ένα μέρος μόνο—κυμαινόμενο ανάλογα μέ τό βαθμό έμπορευματοποίησης στόν όποιο έχει φθάσει ή μονάδα—διατίθεται γιά ανταλλαγές.

Τό γεγονός αυτό εισάγει ένα ποιοτικό στοιχείο στόν οικογενειακό προϋπολογισμό σέ βάρος του ποσοτικού χαρακτήρα, πού θά όφειλε νά έχει άν ή μεγιστοποίηση του χρηματικού κέρδους άποτελούσε τήν κεντρική του επίδιωση.

Μέ άλλα λόγια, οι έσωτερικές σχέσεις ανάμεσα στά μέλη της οικογένειας καί ή έκβαση των ένδεχόμενων συγκρούσεων στίς προτιμήσεις των μελών καθορίζουν τό είδος των άναγκών πού πρόκειται νά ικανοποιήσει ή παραγωγή της οικογένειας καί κατ' ά συνέπεια τή σύνθεση της παραγωγής σέ περί-

4. Βλέπε R. Redfield, M. Singer, «The Cultural Role of Cities» in T. Shanin (ed), *Peasants and Peasant Societies*.

5. Βλέπε Sutti Ortiz, έ.ά.

6. Βλέπε D.T. Myren, *The Role of Information in Farm Decisions under Conditions of High Risk and Uncertainty*, First International Research Symposium on the role of communications in agricultural development.

πτωση που αυτή αποτελείται από περισσότερα από ένα προϊόντα. Οι υποκειμενικές αξιολογήσεις για την ένταση των αναγκών προσδιορίζουν και την ποσότητα του κάθε παραγομένου προϊόντος και επιπλέον το βαθμό υποκατάστασης ανάμεσα στα παραγόμενα προϊόντα.⁷ Τό αν δηλαδή θα καλλιεργηθούν—και σε ποιά έκταση—τό Α ή τό Β προϊόν δεν αποφασίζεται αποκλειστικά πάνω στη βάση της συγκριτικής αποδοτικότητας, αφού είναι πιθανό και τα δύο να είναι απαραίτητα για τη διαβίωση της οικογένειας και έπομένως να περιορίζεται η δυνατότητα για την πώληση του προϊόντος που θα προκρινόταν με «ορθολογικές» μεθόδους σαν πίο προσδοκόφορο. Τό σημείο ισορροπίας ανάμεσα στην «καμπύλη μετασχηματισμού της παραγωγής» και την «καμπύλη αδιαφορίας» που εκφράζει τούς συνδυασμούς των επιθυμητών αγαθών, δεν ορίζεται από δυνάμεις που δρουν ανεξάρτητα από την κάθε πλευρά (την κάθε καμπύλη), αλλά κυρίως από τη συνισταμένη των δυνάμεων που αντανακλούν τις προσδοκίες και βλέψεις μέσα στην οικογενειακή δομή.⁸ Από τη στιγμή λοιπόν που δεν χρησιμοποιείται πλήρως ή οικογενειακή παραγωγή, οι καταναλωτικές απαιτήσεις—απόρροια από ένα σημείο και πέρα των υποκειμενικών σταθμίσεων—καθορίζουν τό μέγεθος και τη διάρθρωση της παραγωγής. Άκόμα, η δυνατότητα του πλέγματος αξιολογισμένων αναγκών να κατευθύνει την παραγωγή, εκφράζεται και μέ τό γεγονός ότι η ίδια ή θέση της εργασίας μέσα στά πλαίσια της οικογένειας εξαρτάται από τό πλέγμα αυτό. Έτσι, η εργασία στην αγροτική οικογενειακή εκμετάλλευση που δεν έχει ξεπεράσει άκόμα τούς φραγμούς της αυτοκατανάλωσης τείνει να θεωρείται όχι τόσο στοιχείο κόστους όσο μέσο για την ικανοποίηση των αναγκών. Είναι δυνατό, άπέναντι σε μία μείωση της τιμής του προϊόντος που παράγει ή οικογενειακή εκμετάλλευση, ή ποσότητα της προσφερόμενης εργασίας να αυξηθεί άντι νά μειωθεί (όπως π.χ. θά συνέβαινε με μία γεωργική επιχείρηση που θά απέλυε ένα μέρος του προσωπικού της), και αυτό μέχρι του άποκατασταθεί και πάλι τό επίπεδο ικανοποίησης των αναγκών της αγροτικής οικογένειας.⁸

Δέν θά πρέπει νά ξεχνάμε πώς τό επίπεδο αυτό είναι συλλογικό, και αυτή ακριβώς ή συλλογικότητα υπερισχύει πάνω στην άτομική κρίση όποιουδήποτε μέλους θά προσέδιδε π.χ. ένα διαφορετικό ειδικό βάρος στη δυσφορία που προξενεί ό μόχθος της εργασίας ή στην κάλυψη μιάς επιλειμένης από την οικογένεια ανάγκης. Στη διαδικασία της αγροτικής παραγωγής, ή παραγωγή μιάς όλο και μεγα-

λύτερης ποσότητας προϊόντων άποφέρει όλο και μικρότερη ικανοποίηση από ένα σημείο και πέρα, έφόσον άρχίζει νά έπέρχεται ένας σχετικός κορεσμός των αναγκών, ενώ παράλληλα αυξάνει ή δυσφορία που προξενεί ή άνάλωση της εργασιακής ένέργειας. Έπομένως, ή συγκεκριμένη ισορροπία που πραγματοποιείται ανάμεσα στην εργασία (δυσφορία) και την κατανάλωση (άνάγκη) στην οικογενειακή εκμετάλλευση δέν είναι τό άποτέλεσμα μόνο των «φυσικών» συνθηκών της οικογένειας που προδιαγράφουν τίς άνάγκες τους, δηλαδή του μεγέθους και της σύνθεσης της οικογένειας ή άκριβέστερα του λόγου μή εργαζομένων/εργαζομένων μελών,⁹ αλλά έπίσης και του τρόπου με τον όποιο ύπάρχονται οι έπιμέρους άτομικές άποτιμήσεις της εργασίας και των αναγκών στη συλλογική οικογενειακή βούληση.

Φαίνεται πώς ή έπιβολή της συλλογικότητας αυτής με την κινητοποίηση των ιεραρχικών μηχανισμών μέσα στην αγροτική πατριαρχική οικογένεια άποσκοπεί στό νά εξασφαλίσει τη σταθερή άναπαράγωγή της οικογενειακής οικονομικής αλλά και ήθικής ένότητας. Η τάση αυτο-ανανέωσης του οικογενειακού κυττάρου εκδηλώνεται σε μερικές περιπτώσεις άκόμα και μέσα στίς άτομικές προσπάθειες των μελών της οικογένειας για άνεξαρτοποίηση και δημιουργική οικονομική δράση πέρα από τά στενά όρια της οικογενειακής παραγωγής.

Όταν, για παράδειγμα, άσκοδνται δημογραφικές πιέσεις στην ύπαιθρο και πίο ειδικά στη μικρή οικογένεια, ή τελευταία αυτή άντιδρά έπιστρατευόντας τίς συνεκτικές δυνάμεις που κρατούσαν τά μέλη της σε στενή άλληλεξάρτηση κάτω από την έμπειρία και καθοδήγηση του άρχηγού της οικογένειας. Σέ πρώτη φάση, πραγματικά φαίνεται πώς άρχίζει μία διαδικασία άποσύνθεσης. Τό πλεονάζον έμψυχο ύλικό έγκαταλείπει την οικογενειακή έστία και άναζητάει άλλου είτε στό έσωτερικό είτε στό έξωτερικό άπασχόληση, έχοντας πιά τη δυνατότητα νά άναπτύξει τον άτομισμό και την πρωτοβουλία του. Στην πραγματικότητα όμως, οι δεσμοί που ένώνουν τά άπόδωμα μέλη της οικογένειας με τό «κέντρο» δέν διασπώνται, άν και μπορεί νά γίνονται πίο χαλαροί, περισσότερο από οικονομική άποψη και λιγότερο από ήθική. Δέν άποτελεί μόνο άπλή ένίαχυση της οικογένειας ή παροχή χρηματικών μέσων από τά μέλη που μετανάστευσαν αλλά μερικές φορές αυτή λειτουργεί σαν χρηματοδότηση και συντήρηση του τρόπου παραγωγικής λειτουργίας της οικογένειας. Στην Έλλάδα, για παράδειγμα,¹⁰ για νά διασφαλιστεί ή συνοχή της οικογενεια-

7. Βλέπε V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, D. Thorner, R. Smith, B. Kerblay (eds), Irwin 1966.

8. Βλέπε S. Amin, K. Vergopoulos, *La question paysanne et le capitalisme*, ed. Anthropos, 1974, σελ. 189.

9. Βλέπε V. Chayanov, έ. ά., σελ. 60.

10. Βλέπε K. Τσουκαλάς, *Έξαρτηση και άναπαράγωγή: Ό κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Έλλάδα, 1830-1922*, Άθήνα 1977, σελ. 128.

κῆς μονάδας—δηλαδή ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν μελῶν τῆς καὶ ἐπομένως ἡ ἐπιβίωση τῆς οἰκογένειας σάν συνόλου—ὁ τρόπος μοιράσματος τῆς πατρικῆς περιουσίας ἔχει συχνά χαρακτηρισμὰ συμπληρωματικό (π.χ. σέ σχέση μέ τήν ἄρδευση) ἔτσι, ὥστε νά μὴν ἔχει τήν εὐχέρεια νά ἐκμεταλλεῖται ἓνα μέλος τόν κλῆρο τοῦ χωρίου νά καταφύγει σέ συνεννόηση καὶ συνδιαλλαγή μέ ἄλλο μέλος πού κατέχει συμπληρωματικό σέ φυσικο-τεχνικά χαρακτηριστικά κλῆρο.

Οἱ ἠθικές ἐπίσης ὑποχρεώσεις τῶν μελῶν παίζουν σημαντικό ρόλο στή σύσφιγξη τῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν, πού πολλές φορές περιορίζουν τήν ἀνεξάρτητη οἰκονομική ἐξέλιξη τῶν μελῶν. Οἱ ὑποχρεώσεις αὐτές μπορεῖ νά ἀπορρέουν εἴτε ἀπό μιά προηγουμένη οἰκονομική δέσμευση εἴτε ἀπό τήν ἀποδοχή καὶ ἀφομοίωση ἐνός κοινωνικο-ἠθικοῦ κώδικα πού μεταβιβάζεται καὶ τηρεῖται ἀπό γενιά σέ γενιά στήν οἰκογένεια. Στήν πρώτη κατηγορία, ἀνήκει καί ἡ περίπτωσις ὅπου ἡ οἰκογένεια σάν σύνολο ἀναλαμβάνει τό σχεδιασμό, τήν ὀργάνωση καί τήν χρηματοδότηση τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ μέλους ἐκείνου (συνήθως ἐνός γιοῦ), πού κρίνεται ἱκανό γιά μιά σταδιοδρομία ἐξω ἀπό τά ἀσφυκτικά ὅρια τῆς ἐπαρχίας. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἐπιτυχημένη σταδιοδρομία τοῦ ἀπόδημου μέλους ἀναμένεται νά ἐπηρεάσει τήν κοινωνική καὶ οἰκονομική θέση ὁλόκληρης τῆς οἰκογένειας, γι' αὐτό καὶ ἡ προετοιμασία τῆς καὶ ὁ προγραμματισμός ἀφορᾷ ὅλους μέσα στήν οἰκογένεια καὶ κάποτε λιγότερο ἀπ' ὅλους τόν ἴδιον τόν ὑποψήφιο μετανάστη.¹¹

Μετά λοιπόν ἀπό τήν περάτωση τῶν τυπικῶν σπουδῶν τοῦ καὶ τήν ἐπαγγελματική ἀποκατάσταση—ἀνεξάρτητα πόσο δύσκολη μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ αὐτή ἡ πόσο ἀντιστοιχεῖ στίς φιλοδοξίες πού εἶχαν ἐπενδυθεῖ πάνω στίς σπουδές—ὁ γιός αἰσθάνεται τήν ὑποχρέωση νά ἐξοφλήσῃ τό χρέος τοῦ παρέχοντα μιά κάποια κοινωνική «προστασία» στήν οἰκογένεια—ἐφόσον εἶναι σέ θέση νά τό κάνει (ἂν εἶναι π.χ. πρόσωπο μέ προσβάσεις στόν πολιτικό κόσμο)—καί ἐνισχύοντας οἰκονομικά τήν οἰκογένεια. Ἰσως θά πρέπει ἀκόμα νά βοηθηθεῖ κι αὐτός γιά τίς σπουδές ἐνός νεότερου ἀδελφοῦ, πράγμα πού τού προσθέτει βαρύτερες εὐθύνες καὶ κατὰ συνέπεια διχοτομῇ ἀκόμα πῶς βαθιά τήν οἰκονομική του δραστηριότητα πού πασχίζει ἀπό τή μιά νά ἀναποκριθεῖ στίς ἀνάγκες τοῦ ἴδιου καὶ τῆς οἰκογένειας πού μπορεῖ νά ἔχει ἀποκτήσει, καί ἀπό τήν ἄλλη νά ἀνταποδώσει ὅσα θεωρεῖ πῶς ὀφείλει στούς γονεῖς καὶ ἀδελφούς.¹²

Ἡ δευτέρα κατηγορία ὑποχρέωσης ἔχει ἀκόμα

πιό ἔντονα ἠθικό χαρακτήρα. Πρόκειται γιά τήν προικοδότηση τῶν θυγατέρων, πού καὶ αὐτή ἀποτελεῖ «ὑπόθεση» ὁλόκληρης τῆς οἰκογένειας, ἀφοῦ θεωρεῖται οἰκογενειακό ζήτημα «τιμῆς» νά πραγματοποιηθεῖ ὁ γάμος. Ὑπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις ὅπου ἡ οἰκογενειακή συνδρομή γιά τήν προικοδότηση τῆς νύμφης ἐκτείνεται σ' ἓνα μεγάλο κύκλο συγγενῶν πέρα ἀπό τούς γονεῖς καὶ ἀδελφούς.¹²

Εἶναι ἀξιοσημείωτο τό ὅτι ἡ οἰκονομική καὶ κοινωνική σημασία τῆς προίκας διαφοροποιεῖται κατὰ περιοχές καὶ ἱστορικές περιόδους τῆς ἴδιας χώρας, ὅπως συμβαίνει στήν Ἑλλάδα, γιά παράδειγμα. Στή χώρα μας πάντως, ἐπικρατεῖ ἀκόμα ἡ «ὑπεργαμία» τῶν ἀνδρῶν παρά ἡ «ὑπεργαμία» τῶν γυναικῶν,¹³ δηλαδή ἡ κοινωνική ἀναρρίθση μέσα ἀπό τό γάμο τῶν ἀνδρῶν, πού ἐξασφαλίζεται μάλιστα μέ τήν ἀπόκτηση προίκας σέ ρευστό ἀντί σέ «εἶδος», ὅπως παλιότερα (τά λεγόμενα παραπροίκια).

Οἱ ἀδελφοὶ αἰσθάνονται ἀπό νωρίς τήν ὑποχρέωση νά συγκεντρώσουν τό ἀπαραίτητο ποσό πού θά δεκτικολύει τό γάμο τῆς ἀδελφῆς τους, καί γενικά θεωρεῖται σωστό νά ἀναβάλουν τόν δικό τους γάμο μέχρι νά ἀποκατασταθεῖ ἐκείνη. Ἀναστέλλεται ἔτσι γιά τόν πρόθετο αὐτό λόγο ἡ χάραξη μιᾶς ἀτομικῆς «γραμμῆς» οἰκονομικῆς πολιτικῆς κατευθυνόμενης πρὸς τή μεγέθυνση τῆς προσόδου τῶν ἀτομικῶν (κληροδοτημένων ἢ μὴ) περιουσιακῶν στοιχείων καὶ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τήν προσεκτική, χωρίς ἐπικίνδυνα ἄλματα καὶ ἐπιχειρηματικές καινοτομίες, μακροχρόνη καὶ συχνά γεμάτη θυσίες προσπάθεια συγκέντρωσης τῆς χρηματικῆς προίκας γιά τό γάμο τῆς ἀδελφῆς. Ἀλλωστε, αὐτό «καταξιώνει» καὶ τήν οἰκογένεια στήν κοινότητα ὁλόκληρη καὶ ἀποδεικνύει τήν ἱκανότητά της νά προάγει τίς τύχες τῶν μελῶν τῆς.

Στό σημεῖο αὐτό θά ἦταν χρήσιμο, γιά νά ὁλοκληρωθεῖ ἡ κατανόηση τοῦ μηχανισμοῦ ἀποκρυστάλλωσης καὶ διαιώνισης τῶν κοινωνικῶν καὶ ἠθικῶν κυρίως ἀξιών μέσα στήν οἰκογένεια, νά ἐξεταστοῖ ἡ τελευταία αὐτή στή σχέση τῆς μέ τήν κοινότητα τοῦ χωριοῦ πού ἀποτελεῖ καί τό ἄμεσο «περιβάλλον» τῆς.

Ἡ κοινότητα τοῦ χωριοῦ σάν δομὴ καὶ λειτουργικὴ μονάδα ἴσως παρουσιάζει σέ μεγαλύτερη ἔκταση πὸν ἀγροτικὴ οἰκογένεια χαρακτηριστικά πού προσιδιάζουν σέ μιά καὶ μόνο περιοχὴ, μιά χώρα ἢ μιά ἱστορικὴ περίοδο. Κοινὸ πάντως γνώρισμα εἶναι τό ὅτι τό χωριὸ ἀποτελεῖ ὄχι μόνο ἓνα ἀθροισμα οἰκογενειῶν συνδεδεμένων μέ λιγότερο ἢ περισσότερο ἰσχυροὺς κοινωνικοὺς καὶ ἠθικο-θρησκευτικοὺς δεσμούς, ἀλλὰ ἓνα ὁλόκληρο «κόσμο» μέ δικές του ἀξίες καὶ κανόνες συμπεριφορᾶς. Ὁ χαρακτήρας τῆς ζωῆς στό χωριὸ—κοινὲς ἐμπειρίες

11. Ibid.

12. Βλέπε W. Thomas, F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, Dover Publications, 1958, σελ. 89-112.

13. Βλέπε I. Λαμπτήρη-Δημάκη, «Ἡ προίκα στήν ἑλληνικὴ κοινωνία» στὸ *Νέα Οἰκονομία*, 1966.

συσπείρωσης απέναντι στις φυσικές αντιξοότητες, αναγκαστικά στενές καθημερινές προσωπικές επαφές και βέβαια ολοκληρωτική σχεδόν απουσία ανωνυμίας και μοναχικότητας—όπωςδήποτε συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση μιάς κονφορμιστικής και ισοπεδοποιημένης νοοτροπίας σέ όλες τις εκφάνσεις της ιδιωτικής και κοινωνικής ζωής. Τό χωριό είναι ό «κόσμος» του αγρότη άφομωμένος από την οικογένεια, πού άποτελεί έτσι ένα φορέα πού παραλαμβάνει και διαφυλάσσει τά κοινά παραδεχθέντα.

Είναι άλληθεια ότι ή κοινότητα του χωριού έμφανίζεται σαν όργανικά δεμένη ένότητα χωρίς έσωτερικές αντίθεσεις σ' ένα κατώτερο στάδιο εξέλιξης της και κατά κύριο λόγο σέ περιπτώσεις όπου άπειλείται από ένα έξωτερικό κίνδυνο, είτε αυτός είναι έμπορικός ανταγωνισμός από άλλο χωριό είτε είναι έδαφικές διεκδικήσεις ξένων. Έτσι, άναπτύχθηκε και τό φαινόμενο παράδοξο στην αγροτική ψυχοσύνθεση νά συνυπάρχει ή άνυπόκριτη φιλοξενία πρós τους μακρινούς και άγνωστους ξένους και ή «άξενία» και καχυποψία απέναντι στους έγγύτερα πρós τό χωριό έγκατεστημένους.¹⁴

Πίσω όμως από την έπίφαση αυτή της όμογένειας και όμοψυχίας της κοινότητας, ή κάθε οικογένεια διατηρεί την οικονομική της αυτότέλεια και—πράγμα έξίσου σημαντικό— την άίσθηση ότι όποιαδήποτε παραχώρηση πρós μιά κοινή παραγωγική δράση θά σήμαινε την άπαρχή της διάλυσής της. Οί οικογενειακές σχέσεις υπερτιμώνται σέ σχέση μέ τις κοινωνικές και προσωπικές έξω-οικογενειακές σχέσεις, και πολλές φορές είναι άδύνατο νά στερεωθούν προσωπικές φιλίες και προοπτικές γιά μακρόπνοη οικονομική συνεργασία έξω από τά οικογενειακά ή δια-οικογενειακά δίκτυα. Τη θέση της προσωπικής φιλίας ή και της συνεργασίας παίρνει ή άπλη έξυπνέρεση, ό δανεισμός ενός έργαλείου ή οίκιακού μέσου, ή ή εργασία ενός γείτονα στό οικογενειακό χωράφι μέ άντιμισθία την εργασία μέλους της οικογένειας στό χωράφι του γείτονα αυτού.¹⁵

Στό μεταξύ όμως ή πρόσδος της έπικοινωνίας μέ τόν άστικό χώρο έπιφέρει κραδασμούς τόσο μέσα στην οικογενειακή όσο και την πολιτιστική αγροτική συνείδηση. Όπως όστόσο, στίς άγροτικές εκεί-

νες περιοχές, όπου οί οικογένειες συνδέονται στενότερα μέ τόν «έξω κόσμος» έξαιτίας της μετανάστευσης, ή διεύρυνση του πολιτιστικού όρίζοντα συντελείται μέ γρηγορότερο ρυθμό καθώς κυκλοφορούν και μεταδίδονται ταχύτερα τά πολιτιστικά πρότυπα των άστικών κέντρων μέσα από τους διαύλους πού συνδέουν την οικογενειακή έστία μέ την «παροικία». Σέ άλλες περιοχές, πύ άπομωμένες, είναι περισσότερο δύσκολο νά έμπεδωθούν χωρίς σπασμούς «συμβιωτικές» σχέσεις ανάμεσα στόν παραδοσιακό πολιτισμό της ύπαιθρου και εκείνων των πόλεων. Άνεξάρτητα όμως από τό άν προηγήται μιά όμαλή συνάντηση ή μιά σφοδρή σύγκρουση ανάμεσα στόν πολιτισμό της πόλης και του χωριού, στό τέλος μορφοποιείται μιά κάποια πολιτιστική σύνθεση στην ύπαιθρο, πού όμως παραμένει τεχνητή και γι' αυτό παροδική. Τεχνητή, γιατί όσο καιρό ή μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση και ή κοινότητα του χωριού διατηρούν τις οικονομικές, κοινωνικές και ιδεολογικές τους λειτουργίες, ή αντίστοιχη ανάμεσα στην οικονομία και τόν πολιτισμό της ύπαιθρου θά είναι άμφίβολη. Η οικογένεια άποβαίνει τό πεδίο όπου εκφράζεται ή αντίθεση ενός πολιτισμού πού διαστέλλεται και ταυτόχρονα άλλοιώνεται και μιάς οικονομικής πρακτικής ύπαρχειμένης από τις άναγκαιότητες ενός παρωχημένου σταδίου άνάπτυξης του αγροτικού χώρου. Σάν παραγωγική και κοινωνική μονάδα άνθίσταται πρós στιγμή στην έφοδο του πολιτισμού των άστικών κέντρων και των συνδρόμων της άπροσωποποίησης, του άτομισμού, του έπιχειρηματικού όρθολογισμού κτλ., διαισθανόμενη πώς ή έφοδος αυτή άκολουθεί μιά κρίσιμη οικονομική μεταβολή στίς σχέσεις ύπαιθρου-άστικών κέντρων αλλά και προαναγγέλλει ίσως μιά άκόμα πύ ριζική μεταβολή.

Πρόθεσή της είναι νά επιβιώσει και πάλι σαν συλλογική μονάδα. Είδαμε πόση σημασία έχει γιά τη συγκρότηση του οικονομικού λογισμού των άγροτών ή διάταξη των προτεραιοτήτων μέσα στην οικογένεια, ή έσωτερική κατανομή των ρόλων, ό τρόπος οικονομικής δράσης της οικογένειας γενικά. Τό άν θά αλλάξουν τά χαρακτηριστικά αυτά και πρós ποιά κατεύθυνση, θά έξαρτηθεί βέβαια άπό την άποτελεσματικότητα και την άντοχή των τυπικών μηχανισμών μέ τους όποιους άναπαράγεται και άνέβαλλε τόν έκσυγχρονισμό της ή αγροτική οικογένεια και ή μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση.

14. Βλέπε R. Redfield, M. Singer, έ. ά.

15. Βλέπε J. Campell, P. Sherrard, *Modern Greece*, Ernest Benn Limited, London 1968, σελ. 335.